

Світлана ГАВРИЛЮК
Луцьк

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНИ у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть

Друга половина ХІХ – початок ХХ століть в українських землях під владою Російської імперії ознаменувалися різносторонньою діяльністю по вивченню та реконструкції чималої кількості церковних архітектурних пам'яток. Вагомий вплив на її проведення мала політична лінія самодержавства, спрямована на подальше викорінення на підвладних йому українських територіях будь-яких національних рухів, посилення русифікації та всебічне зміцнення позицій державної релігії – православ'я – і Російської православної церкви (РПЦ).

Термін “реконструкція” в перекладі з латинської “reconstructio” означає докорінну перебудову споруди з метою вдосконалення, відбудови, відтворення. Фахівці розрізняють графічну (наукову) реконструкцію і реконструкцію реставраційну. Перша з них виконується на основі достовірних джерел, які зафіксували вигляд пам'ятки, з урахуванням при цьому й певних авторських домислів. Реставраційна реконструкція передбачає зведення нової споруди, яка має повністю і на достовірній основі відтворювати форму пам'ятки, що існувала раніше¹. Характерним прикладом таких реконструктивних робіт у зазначений період може служити відновлення окремих церковних архітектурних старожитностей Волині. Однією з найвідоміших церковних будівель, відносно якої було застосовано цей спосіб, став Успенський собор у місті Володимирі-Волинському – пам'ятка архітектури другої половини ХІІ століття. Секретар-діловод Київської Археографічної комісії О.Левицький, відвідавши у 1880-х роках Володимир-Волинський, пізніше в часописі “Киевская Старина” писав, що цей священний пам'ятник православ'я і давньоруського мистецтва перебував у жахливому стані, перетворений невігласами в стайню і кошару. Сам факт побудови цього храму давньоруським князем [Мстиславом Ізяславовичем – С.Г.] і існування при ньому протягом чотирьох з половиною століть православної єпископської кафедри був відомий лише деяким місцевим жителям, більшість же, у тому числі деякі навіть представники православного духовенства, у простоті неувства вірили безглуздій казці, начебто цей величний храм був побудований якимось латинським біскупом².

Одним з перших, хто звернув увагу на необхідність відновлення храму як ідеологічного чинника для Російської православної церкви й держави загалом, був офіційний російський історик та книговидавець П.Батюшков. Відвідавши на початку 1860-х років Волинь з метою вивчення релігійної ситуації у краї, він зобов'язав художника Московської Оружейної палати Д.Струкова, який подорожував разом з ним, з якнайбільшою точністю замалювати залишки окремих православних волинських пам'яток, у тому числі й Успенського собору³. Малюнки були представлені імператорові Олександрові ІІ, який невдовзі розпорядився надрукувати їх у спеціальному альбомі. Протягом 1868 – 1874 років з'явилися 6 випусків “Памятников русской старины в западных губерниях империи” – альбомів з майстерно виконаними літографіями, доповненими короткими історичними довідками про населений пункт та його архітектурні і малярські старожитності. Перші чотири випуски присвячувались пам'яткам Волинської губернії, і, зокрема, випуск № 1 – реліквіям міста Володимира-Волинського та його околиць.

Наявні джерела засвідчують, що власне після появи цього видання у наукових і громадських колах Російської імперії почало обговорюватись питання про необхідність відновлення Володимир-Волинського Успенського собору. До практичного вирішення проблеми реконструкції храму вдалося приступити з середини 1880-х років завдяки активності та ініціативі місцевих світських і церковних властей, а також окремих краєзнавців. Відповідно до прохання волинського губернатора і єпархіального архієрея на початку 1886 року була утворена спеціальна комісія для історико-археологічного обстеження собору і підготовки проекту його реконструкції⁴. Комісію очолив голова повітового дворянства Г.Боровиков. У її складі працювали, зокрема, архімандрит Володимирського монастиря Олександр, священник Василівської церкви Д.Левицький, голова місцевого з'їзду мирових суддів О.Дверницький, архітектор церковно-будівельного комітету В.Юрченко, професор Київського університету В.Антонович, секретар Київської Археографічної комісії О.Левицький, професор Петербурзького університету А.Прахов⁵. Останній доклав чимало зусиль для вивчення та обґрунтування історико-архітектурної цінності Успенського собору, необхідності його реставрації як однієї з найдавніших православних споруд Волині. У фондах Російського державного історичного архіву, відділі рукописів Російської національної бібліотеки знаходяться листи вченого до тодішніх впливових церковних та світських осіб з приводу вирішення даного питання. Так, у листі від 18 січня 1890 року до А.Бичкова – директора Російської публічної бібліотеки у місті Санкт-Петербурзі і члена Російського археологічного товариства

– А.Прахов просить заслухати на зборах товариства його доповідь про обстеження Успенського собору та проведені протягом 1886 – 1890 років заходи по підготовці реконструкції храму⁶. З такою доповіддю А.Прахов виступив 6 лютого 1890 року в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів Санкт-Петербурга. Вона супроводжувалася багатоплановою виставкою, яка, зокрема, включала в себе креслення, що розкривали хід археологічних розкопок та показували місця виявлених поховань, копії фресок і предметів, знайдених під час вивчення підземель собору, 124 фотографії, а також проект відновлення храму. Однак цей проект схвалення не знайшов.

Будівельні роботи з реконструкції Успенського собору, враховуючи консерватизм і тяганину, притаманні царській бюрократичній машині, розпочалися лише влітку 1896 року. Вони проводилися з дозволу імператорської Археологічної комісії і згідно проекту академіка архітектури Г.Котова. Хід реконструкції Успенського собору висвітлюють звіти Г.Котова⁷, протоколи засідань Свято-Володимирського православного церковного братства⁸, журнали “Володимир-Волинської будівельної комісії по відновленню Мстиславового храму” за 1898 – 1900 роки⁹, публікації в періодичній пресі¹⁰. На початковому етапі передбачалося “...а) зламати пізніші прибудови, б) відбити штукатурку, причому подбати про збереження тих її частин, на яких залишилися сліди стінного розпису, і для цього, після зняття з цих частин точних копій, саму штукатурку зняти зі стіни, не пошкоджуючи залишків зображень і в) розібрати, якщо зустрінеться потреба, старі давні склепіння над вівтарями-нішами й одну давню малу підпружну арку біля південної стіни”¹¹. В подальшому на підставі наукового забезпечення реставраційних робіт здійснювалися заходи для комплексного відновлення цілої споруди. Під час реконструкції, яка завершилася у 1900 році, були зміцнені залишки стін і відбудовані у формах XII століття втрачені частини пам’ятки. Однак при цьому реконструктивні докомпонування, необхідні для створення цілісного образу храму, виявилися поданими із значною інтерпретацією Г.Котова, хоча й базувалися на ґрунті його знань про архітектуру Київської Русі. З огляду на це можна цілковито стверджувати, що відновлення Успенського собору носило характер більше графічної (наукової), ніж реставраційної реконструкції. Тим не менше вдалося повернути до життя одну з православних церков міста Володимира-Волинського, яка була і залишається самобутньою пам’яткою історії та культури княжої доби і водночас – свідченням непростих зусиль, докладених вченими і красзнавцями-аматорами XIX – початку XX століть для збереження старожитностей Волині.

Більш наближеним до іншого виду відновлення архітектурних споруд – реставраційної реконструкції – вважають відбудову церкви Св. Василя в Овручі. Вона здійснювалася під керівництвом архітектора О.Щусєва за участю архітектора-реставратора П.Покришкіна¹². На початок реставраційних робіт від стародавнього храму – пам’ятки XII століття – залишилися тільки апсиди і частково північна стіна. Завдання полягало в тому, щоб цілісно реконструювати храм в історичних його формах. Базуючись на ґрунтовних дослідженнях залишків споруди, їх детальних обмірах, використовуючи аналоги, О.Щусєв у 1904 – 1905 роках розробив перший варіант проекту¹³. Але суперечки, що виникли з приводу п’ятиглавого завершення церкви, зумовили необхідність подальших досліджень і проведення розкопок території храму. Тому влітку 1907 року водночас з початком будівельних робіт (вони завершилися у 1911 році) О.Щусєв продовжив розкопки та вивчення фундаментів. Разом з П.Покришкіним він розкрив фрагменти давніх стін, відшукав деталі карнизів, натрапив на вцілілі ряди цегляної кладки, виявив вежі храму. Проведені розкопки та виявлені додаткові матеріали послужили аргументацією наступних проектних пропозицій, а виявлені деталі були відповідно встановлені у стіни храму на свої місця¹⁴. Однак відсутність достовірних детальних відомостей про цю пам’ятку, необхідність створення довершеної архітектурної форми споруди зумовили застосування і тут в окремих випадках авторського домислу, хоча меншою мірою, як це спостерігалось при реконструкції Успенського собору.

Протягом другої половини XIX – початку XX століть проводилась також реконструкція Успенської церкви Святогірського Зимненського монастиря (поблизу міста Володимира-Волинського), Василівської церкви у Володимирі-Волинському, Богоявленського собору в Острозі. Накопичення перших документальних відомостей про характер і стан збереження будівель Святогірського Зимненського монастиря відноситься до 1866 року. Тоді з огляду на аварійний стан монастирської Успенської церкви – пам’ятки XVII століття – нагальними стали її ремонт і перебудова. Проектні роботи розтяглися майже на 20 років, але жоден із запропонованих варіантів так і не був схвалений. Протягом цього часу було виконано численні обміри і креслення монастирського ансамблю з анотаціями до них¹⁵. Реконструкція Успенської церкви здійснювалася протягом 1898 – 1901 років згідно проекту художника-архітектора М.Козлова, схваленого і затвердженого академіком архітектури Г.Котівим. Впродовж усього часу, поки тривали реконструктивні роботи, М.Козлов проживав у місті Володимирі-Волинському і безпосередньо керував не лише відбудовою Успенської церкви Святогірського Зимненського монастиря, а й Мстиславового храму у Володимирі-Волинському¹⁶. Документальні матеріали свідчать, що відновлення Успенської церкви також супроводжувалося застосуванням значної авторської інтерпретації. Однак якщо при реконструкції Мстиславового храму авторський домисел спирався головним чином на відповідні кінцеві XIX століття знання архітектури Київської Русі, то у випадку з соборною церквою Святогірського Зимненського монастиря він копіював переважно зразки російської архітектури. Такий підхід не лише нищив притаманний даній території України середньовічний архітектурний стиль, а й свідомо підстосовував споруду відновлюваної Успенської церкви до традицій російського православ’я.

Впродовж 1886 – 1891 років тривала реконструкція Богоявленського собору міста Острога – пам’ятки мурованої архітектури XVI століття, зведеної на місці дерев’яної замкової церкви. Перед початком відновлювальних робіт він

“...представляв цікаві руїни, і при тім з такою мішаниною архітектурних стилів, яку можна зустріти тільки в південно-західному краї: північна стіна, вівтарні абсиди, внутрішні пілони і верхи уцілілих тоді ший куполів належали первісному візантійському зодчеству храму, а південна і західна стіни склали пізнішу прибудову з найрідкіснішими і найвідмітнішими ознаками готики останнього періоду, тобто так званого “квітучого” або “полум’яніючого” стилю”¹⁷. Питання про реконструкцію храму гостро постало на початку 1881 року у зв’язку з представленням київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Він просив дозволу Міністерства внутрішніх справ і підпорядкованого йому техніко-будівельного комітету розібрати вцілілі рештки собору і на його “...міцних фундаментах спорудити новий храм у тому ж стилі і формі, у яких він був початково збудований”¹⁸. Відповідно до існуючого тоді в Росії законодавства дане представлення надійшло на розгляд Російського археологічного товариства. У травні 1881 року товариство прийшло до висновку, що вважає “... безумовно необхідним зберегти уцілілу північну стіну храму, а також два центральних пілони і північну вівтарну абсиду з підтримуваним нею північно-східним куполом”¹⁹. Товариство схвалило проект реконструкції Богоявленського собору, підготовлений архітектором В.Дейнекою, зазначивши, що новітні прибудови до храму, проєктовані в плані, є цілком доцільними і не спотворюють наукового значення пам’ятки. Однак порівняльний аналіз архітектурних форм Богоявленського собору до і після реконструкції доводить, що при його відновленні багато побажань Російського археологічного товариства виявилися проігнорованими. Цей висновок можна зробити на основі співставлення численних малюнків і фотознімків самого храму, а також зображень Замкової гори Острога, де він розташований, що були зроблені до початку відбудови і після її завершення. В ході відновлення Богоявленського собору, яке з сучасної точки зору можна віднести до графічної (наукової) реконструкції, від старої будівлі залишилася тільки частина північної сторони з бійницями. Всі інші архітектурні деталі зовнішнього і внутрішнього вигляду храму вирізняються яскравою авторською інтерпретацією.

Такий яскраво виражений відхід від вимог достовірності під час однієї з перших реконструкцій волинських церковних архітектурних пам’яток, що здійснювалися у другій половині XIX – на початку XX століть, справедливо викликав критичні зауваження спеціалістів. В узагальнюючому вигляді їх висловила голова Московського археологічного товариства графиня П.Уварова – археолог, мистецтвознавець, знавець світової і вітчизняної архітектури. Після відвідин Волині восени 1899 року вона виступила на одному з засідань Московського археологічного товариства і, говорячи про реконструкцію Богоявленського собору, зазначила, що “його відновити ... абсолютно неможливо”²⁰. П.Уварова загалом негативно віднеслася до форм, у яких здійснювалося відновлення й інших згаданих вище пам’яток волинської церковної архітектури. Вона висловила занепокоєння часто не до кінця продуманою реконструкцією храмів, закликала вивчати, оберегати і розвивати традиції історичних архітектурних стилів краю, дбайливо ставитися до пам’яток різних релігійних напрямків, що існували чи існують на Волині, а не перетворювати їх за допомогою архітектурних засобів у знаряддя ідеологічного впливу та міжконфесійної боротьби.

Отже, невід’ємним складником пам’ятоохоронної роботи на Волині протягом другої половини XIX – початку XX століть була реконструкція церковних архітектурних пам’яток. Відбудовчим роботам передувала серйозна праця з вивчення їх залишків. Вона включала проведення археологічних розвідок і розкопок, обстеження кладки стін і їх розписів, збору та вивчення наявних джерел і літератури, які містили описи цих архітектурних споруд або висвітлювали їх історію. Така різностороння підготовча діяльність водночас давала змогу ґрунтовніше вивчити минувшину і пам’ятки Волині, оприлюднити віднайденний матеріал на засіданнях історичних товариств, у періодичній пресі, спеціальних науково-популярних розвідках. Оцінюючи з сучасного наукового погляду відбудову давніх церковних архітектурних споруд Волині у другій половині XIX – на початку XX століть, можна констатувати, що вона здійснювалася майже завжди у вигляді графічної (наукової) реконструкції. Це пояснювалося безповоротною втратою багатьох частин цих пам’яток внаслідок перебудов та руйнувань, недостатнім рівнем наукових знань про особливості архітектурних стилів Волині у різні періоди її історії і, не в останню чергу, політичними та ідеологічними мотивами російського самодержавства та Російської православної церкви. Однак навіть і з урахуванням цього аспекту слід віддати належне проведеним реконструкціям як ефективному способу вивчення, збереження і охорони безцінної історико-культурної спадщини українського народу.

¹Прибега Л.В. Реставраційні реконструкції в пам’ятоохоронній практиці України // Праці Центру пам’ятокознавства. Вип.2. – К., 1993. – С.84 – 85.

²Левицкий О. Владимир-Волыньское братство (По поводу его первого годового отчёта) // Киевская Старина. – 1889. – Т.XXVI. – С.286.

³Батюшков Помпей Николаевич. Об изданиях Министерства внутренних дел по Западному краю. С 1863 по 1889 годы. Записка. 22 ноября 1889 г. // Российская национальная библиотека, отдел рукописей (далі – РНБ ОР). – Ф.52. – Спр.185. – Арк.4.

⁴Дверницкий Е. Археологические исследования в г.Владимире-Волыньском и его окрестностях // Киевская Старина. – 1887. – Т.XVII. – С.36.

⁵Батюшков Помпей Николаевич. Вказ. праця // РНБ ОР. – Ф.52. – Спр.185. – Арк.7.

⁶Там само. – Ф.120. – Спр.1148. – Арк.15 – 16.

⁷Дело об отпуске денег на восстановление древнего Мстиславового храма в городе Владимир-Волыньске. 18 мая 1895 г. – 24 мая 1902 г. // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.176. – Спр.1384. – Арк.51 – 53.

⁸Православное Свято-Владимирское братство в г.Владимире-Волыньске. 1896 г. // Волинський краєзнавчий музей. –

Ф.РА-737; Опись работ, материалов и рабочих по восстановлению Мстиславового храма в г. Владимире-Волынском за строительный период с 7 мая по 15 сентября 1897 года // Там само. – Ф.РА-738.

⁹Державний архів Волинської області. – Ф.364. – Оп.1. – Спр.1 – 4.

¹⁰Древности. Издание Московского Археологического общества (далі – Древности). – Т.ХІХ. – Вып І. – С.2 – 4; Исторический вестник. – 1898. – Т.LXXIII. – С.1131; Там само. – 1900. – Т.LXXXII. – С.746.

¹¹О реставрации древнего Мстиславова храма в гор. Владимире-Волынском // РГИА. – Ф.1293. – Оп.129. – Спр.95. – Арк.1.

¹²Дело о восстановлении в городе Овруче древнего Васильевского храма. 27 апреля 1904 г. – 15 ноября 1916 г. // РГИА. – Ф.799. – Оп.25. – Спр.1399. – Арк.1, 125; Прибега Л.В. Вказ. праця. – С.85.

¹³Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІА України у м.Києві). – Ф.725. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.53.

¹⁴Дело о восстановлении в городе Овруче древнего Васильевского храма. 27 апреля 1904 г. – 15 ноября 1916 г. // РГИА. – Ф.799. – Оп.25. – Спр.1399. – Арк.1 – 33; Прибега Л.В. Вказ. праця. – С.85-86; ЦДІА України у м.Києві. – Ф.725. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 53 – 53зв.

¹⁵Крощенко Л., Осадчий Є. Реконструкція Святогірського монастиря на Волині // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С.57.

¹⁶О перестройке церкви в Зимненском женском монастыре близ г.Владимира-Волынского, с устройством новой колокольни и опорной стены у церкви. 12 февраля 1898 – 19 января 1901 гг. // РГИА. – Ф.799. – Оп.25. – Спр. 278. – Арк.1 – 6, 10.

¹⁷История Императорского Русского Археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846 – 1896. Составил Н.И.Веселовский. – СПб.: Типография Главного Управления уделов, 1900. – С.238.

¹⁸Там само.

¹⁹Там само. – С.239.

²⁰Уварова П.С. Архитектурные памятники юго-западного края // Древности. – Т.ХІХ. – Вып. ІІ. – С.61.